

Кажан, каяа, чүү?

Март 7-де

Кызылдың "Херел" спорт залына 12.00 шакта Спорт болгаш аныяктар херектерининг талазы-биле яамыга хамааржыр албан черлерининг аразына спортчу оюн-тоглаалар болур.

Караа көрбестер ниитилелинин бот-тывынгар артистерининг киржилгези-биле "Хүндүлүг херээженге" деп байырлалдың концерти ук ниитилелдинг Кечил-оол, 5-те библиотеказынга 13.00 шакта эгелээр.

Ол-ла хүн Кызылдың "Тет-а-Тет" театрының биче сценазынга 13.00 шакта "Мэри Поппинс болгаш ооң өңүктери" деп шии болур.

Тываның В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга 14.00 шакта Март 8-ке тураскааткан байырлалдың концертинче кызылчыларны, аалчыларны чалап турар.

Тыва үндезин культура төвүнге "Ине биле хендир ышкыш, иешкилер таан чараш" деп мөөрей болуп эртер. Эгелээри 15.00 шакта.

Кызылдың Уран чүүл колледжининг башкыларының болгаш студентилерининг "Чедингир классика" төлөвилелге дүүштүр "Романстың романтиказы" деп байырлалдың концерти ук уран чүүл колледжининг концерт залынга 15.30 шакта эгелээр.

"Енисей" Культура бажыңыга Март сеске тураскааткан байырлалдың концерти 16.00 шакта болур.

Ол ышкыш март 7-нин хүнүнде чер-черлерде ЗАГС (ХБАБ) килдистеринге чаа төрүттүнген чаштарның болгаш өг-бүлө тудуп турарларның байырлыг бүрүткелин, бадылаашкынын чорудар. "Харысалгалыг ада-ие бис" деп төлөвилелге дүүштүр херээжен чон ортузунга "Херээжен кижиле" өг-бүлениң чаагай чоруунуң үндезини" деп үнүүшкүнүг консультацияларны эрттирер.

Март 8-те

Тываның Күрүнениң В. Халилов аттыг филармониязынга 17.00 шакта В.Тока аттыг симфониктиг оркестрининг "Херээжен чон чокта чырык черге чурттаары болдунмас!" деп концерти болур.

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга "Ханума" деп шииининг көргүзүү 17.00 шакта болуп эртер.

Март 10-да

Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгынга чадаг-терге спортунуң кышкы хевиринге чарыш 10.00 шакта эгелээр.

Кызылдың И. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге уруглар болгаш элээдилер аразынга эштиринге маргылдаа 11.00 шакта болур.

Кызыл хоорайның күш-ажылчы коллективтерининг аразынга спартакиада "Тайга" станциязынга болур. Эгелээри 12.00 шакта.

Март 7-ден 12 хүннеринде Кызыл хоорайның болгаш кожууннар төптерининг библиотекаларынга Март 8-ке тураскааткан номчурук-каасталга делгелгелерин, оюн-тоглааларны, викториналарны, чурттакчылыг черлерде "Аныяк өг-бүлелер" клубтарынга "Эң тергин аныяк өг-бүлө", "Эң тергин ие" деп мөөрейлерни, херээжен чон ортузунга кадыкшыл, кем-херек үүлгедиишкинерин болдурбазы дугайында лекция, беседаларны чорудар.

БЮДЖЕТТИ
ЧУГААЛАШКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Москвага ажыл-агыйжы сургакчылаашкын үезинде федералдыг удуртукчулар-биле ужуражып, республика бюджетинге хамаарышкан база күрүне программаларына киржири-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

Средада, россияжи парламентининг адаккы палатазының удуртукчузу — Күрүне Думазының даргазы Вячеслав Володин, вице-спикер база «Чаңгыс демниг Россия» фракцияның удуртукчузу Сергей Неверов, Күрүне Думазының аппарат удуртукчузу Татьяна Воронова-биле ужурашкан.

«Республиканың инвестиция программаларына база бюджет айтырыын кады олуруп алгаш, чугаалаштыыс. Вячеслав Викторович элээн каш даалгаларны берди, «Чаңгыс демниг Россия» фракцияга оларны ажылдап кылып бис. Кол объектилеривис — Каа-Хем суурда спортчу-культура төвү, Кызыл хоорайда Аныяктар ордузу, уруглар садтары болгаш школалар, ТИГПИ-нин оран-савазы, терапия корпузу дээш, тудугларны база чугаалаштыыс. 2018 чылда терапия корпусун, школа биле уруглар садын ажылгалче дужаар ужурулгусу. Спортчу-культура төвүнүң тудуун шимчедиптеривиске идегеп тур мен» — деп, Шолбан Кара-оол ужуражылганың түңнелин дыңнаткан.

Республика Баштыңы Күрүне Думазының удуртукчузу Тываның база РФ-тин субъектилерининг бюджетте бергедээшкинерин, регионнарның шупту чидиг айтырыгларын ханы билер болгаш, сонургалдарын камгалаан оларның күженишкенин идепкейлиг деткиринге белен болганын демдеглээн.

АЙЫТКАЛГА ҮНЕЛЕР

Президентининг Айыткалында Россияны болгаш бүгү делегейни кайгаткан чүүл — ракеталарның үзүк-соксаал чок болгаш кайнаар-даа ужуп чоруу барып болурун хандыраар эң күчүлүг, бичии хемчээлдиг ядерлиг шимчедикчини чогаадып кылып, дайынчы ракетата тургускан дугайында Путинниң дыңнады.

«Россияның баштыңының Айыткалында шериг талазы-биле медеглелден

Тываның Баштыңының парлалга албанының медээле

бүгү делегей аймаарап калган ышкыштыр. Бистер, россияжилер безин, бистиң Президентивистинг дыңнадындан аймай бердивис — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодадын илереткен. — Бистиң өгбелеривис космосче баштайгы ракетаны салып үндүрүпкен үеде ышкыш чоргааранчыг-дыр. Бисте күш болгаш бүзүрелдиг камгалал бар-дыр. Кол-ла чүве — чүгле амгы үениң эвес, а келир үениң техниказын чогаадып кылып шыдаар кижилерни, бүдүрүлгелерни, технологияларны камгалап арттырып шыдааныыс-тыр. Ол дээрже экономиканың өске-даа адырларына бурунгаарлап шыдаар арга бисте бары-дыр. Айыткалга Владимир Владимирович бо сөстү анаа эвес каш-даа катап катаптаан — БУРУНГААР. Путин чугаалаан болганда, шупту чүве ыяк бүдөр-ле болгай».

Россияның Президентизи Путин бодунуң Айыткалына регионнарның, социал адырның, экономиканың хөгжүлдизинче онза кичээнгейни салып, тус черлерде чедиишкинерни болгаш шийтирилээр айтырыгларны ханы билерин көргүстү деп Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

РФ-тин Президентизи Владимир Путин Федералдыг Хуралга айыткалында Россияда амгы үениң таарымчалыг болгаш бедик технологтуг армиязы тургустунганын чугаалаан. Ооң чугаазы-биле алырга, Россия шериг тудуунуң адырында ам-даа хөйү кылыр. "Бөгүн дидими-биле чугаалап болур бис: Россияның улуг девискээринге даянып, таарымчалыг бедик технологияның чепсээ-биле хандырткан, төрөөн чурту, бодунуң чону дээш белен офицерлер корпузу тургустунган" — деп, президент чугаалаан.

Айыткалда чепсегленишкенин системазы онзагай болгаш тергин дээрзин россияжи лидер демдеглээн. "Ол бүгү чурттуң комплекстиг камгалал системазында чепсектиг демиселдинг чаа хевиринге-ле бодунуң ролюн тургузар арганы Камгалал яамызының база Чингине штабтың специалисттеринге берип турар" — деп, Путин чугаалаан.

АРТЫНЧЫЛАРНЫ
УЗУТКААР

Айыылдыг артынчылар-биле ажылдаар чөпшээрелдиг Сибирьде каш санныг бүдүрүлгелерниң бирээзи

— Красноярскиден «Квант» коэрги «Тывакобальт» комбинат артынчыларын ажылгаар база лыр аргазын көөр. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Квант» КД-удуртукчузу Сергей Бехтев-Б дугайында дугуржуп чугаалашкан. Бизнесмен Күрүне Думазының де база «Чаңгыс демниг Россия» пар регионнар аразының харылзашты чөвүлелиниң даргазы Виктор Зубарев Тывага кээп чораан.

Ужуражылгада Виктор Зубарев-Б вада партийжи төлөвилелдер күүселдү түңнелдерин, «Чаңгыс демниг Россия» эгелээшкинеринге республиканың жир аргазын чугаалашканын Шолбан Кара-оол интернетте бодунуң блогунда билдирди.

«Виктор Владиславович Тывага маарыштыр боттун кижизи, бистиң публиканың улуг инвестиция төлөдери шимчедиринге бодунуң үлүүн кызып чоруур. Шагдагы «Тывакобальт» комбинаттың чидиг айтыры — шыгыны канчаарын шийтирилээр-биле септештирер. Сергей Иванович Бехтев — радиоактивтиг материалдыгаш айыылдыг артынчылар-биле ажылдаар чөпшээрелдиг Красноярск крайда чаңгыс бүдүрүлгениң ээзи. Чүгле Ховсуурга эвес, а Улуг-Хемге база экологтуг адырда айыылдыг кобальт артынчыларын узуда чүнү кылып болурун бистиң эртемчилеривис база олар-биле боданып көрүшүр — деп, республика баштыңы дыңнаткан.

Тываның эрге-чагыргазы 1991 чылы ажалын соксаткан «Тывакобальт» комбинаттың хоралыг артынчылар шыгжап чалайдыр айтырыгны шийтирилээр таамал көдүрүп келген. Ол айтырыгны шийтирилээр ужурулгусу федералдыг ведомстволар, артынчылар шыгжамырындан экологтуг адырда айыылдыг чавырылдырар хемчег, амдыгаа чедир чорутпаан. Артынчы мышьяктың хөйү онза айыылдыг дээртендерин дыңнаткан.

Тываның Баштыңы РФ-тин Президентизи Владимир Путинге чаа хөгжүм-шии төлөвилелге чарыш эвес удаа бижип тургаш, экологтуг адырда объектилерни узуткаар федералдыг программаже комбинаттың артынчыларын кирип алган.

gov.tu

Тыва Республиканың Дээди Судунда

ЧАА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНЫ КИИРЕР

(Төңчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тандының район судунуң даргазы Шолбан Бадыраа: "Суд системазында 2006 чылдан тура ажылдап тур мен. 2017 чылда Тандының район судунуң даргазынга томуйлаттым. Судтуң коллективи бы-

жыг туруштуг, демниг болгаш республиканың судтарының аразында көргүзүлгелери бедик деңгелде. Суурларже ажылчы сургакчылаашкыннарже үнүп, чонга юридиктиг дузаны чедирип, назы четпээннер болгаш элээди уруглар аразында

эрге-хоойлу олимпиадаларын эрттирип, суртаал ажылдарын чорудуп турар бис. Танды кожуунда кем-херектиң хөй кезии оор, наркотиктиг бүдүмелдер болгаш экономиктиг херектер. Кем-херектер колдуунда арганың уржуундан болуп

турар. Ынчалза-даа кижилер амыдыралда туружу килдигден кол хамааржыр санаар мен. Мооң мурнунда дарда мөөрейге ийги чергелээп турдувус. Ооң түңнел судувустуң ажылының б көргүзүлгелеринден аңгыда, салгы информация чепсектеге ажыл-чорудулгавысты чыгарып база кирип турар».

Хуралдың ийги кезе: "Фемида болгаш уруглар" Республикада уругларга эки килдиг шийдилгени тургузуп болгаш судтарның арга-дургазы, суд каттыжыышкыны школачылар-биле удур-дө харылзаазы" деп статья болгаш документилер чыгарып номнуң таныштырарга болган. Назы четпээннерге хамаарыштыр кем-хөй үүлгедиишкинерин база четпээннер аразында корумрум хажыдыышкыннарын (удур болдурбазының тала биле республиканың судтар профилактиг хемчеглерни уюлдараа чорудуп турар.

Суд системазында ажылдап турар херээжен чонга хуралда эр хиндиктиг киржикчилер частың башкы чараш байлалы — Март 8-биле байчедирген.

Шончалай ХОВАЛ
Авторнуң тырттырар чурукта

Барыын-Хемчиктинг район судунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар Светлана Манчылай биле Тандының район судунуң даргазы Шолбан Бадыраа.

Эрзин кожуунуң суд участогунуң эптештирилге шийткелчизи Отчугаш Ондар биле ТР-ниң Шийткелчилер чөвүлелиниң даргазы Валерий Ондар.

Аныяктар болгаш сайгарлыкчы ажил

ЧОГААДЫКЧЫ АДЫ — МАРСЕЛЬ

Кижини чүгле чараш идик-хеп каастаар эвес, чазык-чаагай арын-шырай, чазайтаарып алган бажының дүгү база онзагай болур ужурлуг. «Тыва мода» дизайнерлер ассоциациязының бир кол даянгыыжы, өңнүү «Marseille de Luxe» Арт-студия командазы.

Найысылалывыстың Лопсанчап кудумчузунда 5 каът бажының бирги каадында бо студияга каас, чараш чүүл сонуургаар эр, кыс-даа чон черле үзүпбес. Ол дээрже кижилер чараштаар «Marseille de Luxe» деп салон-дур. Ында парикмахер-универсал, визажист-стилист Айдаан Ондарның командазы ажилдап турар. Айдаанны бодун көөрге, кижилерден ылгалдыг — алдын сарыг өңнүү, чаа моданы-биле таарткан тускай прическалыг, чазык шырайлыг, эвилең-ээлдек, культуразы аажок бедик аныяк эр кижилер дораан-на көскү. Ол ындыг-даа болур ужурлуг, кижилер чараштап, каастаар кижилер боду үлгөргө болур ужурлуг. Ооң чогаадыкчы ады безин бир тускай — Айдаан Марсель.

Айдаан Николаевич Ондар 1987 чылдың январь 19-та Сүт

Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суурга беш ажы-төлдүг өг-бүлениң дөрт дугаар оглу болуп төрүттүнген. 1997 чылда ада-иези Кызылче көжүп кээрге, өөредилгезин 4 дугаар школага уламчылааш, ону 2004 чылда дооскан. Ол-ла чылын Новосибирск хоорайның күрүнениң педагогика университетинче киргеш, 2009 чылда экономист-математик мергежилдин диплому алган. Барык үш чыл дургунда республиканың аңгы-аңгы албан черлеринге ажилдаан. Ынчалза-даа бичиизинден-не сонугалы — чогаадыкчы, тускайлаң ийги мергежилче амыдырал албадапкан.

2012 чылда, эгезинде «Тыва сервис» КХН-ни, ооң соонда «Марайдос» деп ниитилелдин директору болуп, сайгарлыкчы херекче шымнып, чамдыкта «өрү бедиктерже», чамдыкта «куду бадып» тургаш, парикмахер-универсал, визажист-стилист мергежилге барык 7 чыл ажилдап келген. Айдаанның баштайгы дагдыныкчызы Марта Сергеевна Доспан болган. Ооң дуржулгазы-биле бедиктерже үнгенинге аажок чоргаарланыр. «Марайдос» деп аттың утказы мындыг: «мар» дээрже Марта,

«айд» — Айдаан, «ос» — Ондар с семей дээн.

Марсель деп ат база оон тыгылган. Айдаан Марсельдин ады амчүглө Тывада эвес, өскере регионнарда сурагылы болу берген. Стилистерниң, визажистерниң, парикмахерлерниң янзы-бүрү мөөрейлеринге, өөредилгелеринге доктаамал киржип келгенин ооң ады алгаан. 2014 чылда «Хакас косметика» КХН-ге баш дүгүн ажаарының профессионал херекселдерин ажылгаарының кичээлдерин эрткен сертификатты, 2015 чылда Москвада Делегейниң макияж болгаш стиль академиязының Андрей Бахиревтиң чогаадыкчы мастерскаязынга өөредилге эрткен сертификатты алган. 2017 чылда «Арт-стиль. Чаа аттар» деп мөөрейге киришкеш, ТР-ниң Культура яамызының Өөрүп четтиришкинин, ол-ла чылдың октябрьда Красноярск хоорайга «HERITAGE» деп чолдайтыр таарткан баштар (стрижка) коллекциязының таныштырылганын киришкени дээш TEFIA брендинин Хүндүлел бичии-биле шаңнаткан.

Ол шилип алган мергежилинге улуг күзел-сорукут ажилдап, салонунга келген кижилерни

Айдаан Ондар

езулуг-ла чараш кадыннар, тажылар дег хуулдуруттар мастер. Айдаан Марсельдин чогаадыкчы фантазиязындан, арга-дуржулгазындан ооң ажылының түңнели кончуг хамааржыр. Ооң шимченгир, ээлгир холдары ажилдай бергенде, хачызының даажы безин бир янзы аялгалыг апаар. Аныяк парикмахерниң үзел-бодалдары бурунгаар, талыгырда. Күзел турда, ооң оруу бедиктерже ажык.

«Marseille de Luxe» салонда

визажист, массажист, косметолог-эстет, маникюр, педикюр, макияж, татуировка болгаш карак кирбиктерин эде чараштаар мастерлер ажилдап турар. Бо шевер мастерлерниң «алдын» холдары кижилерниң овор-хевирин, арын-бажын чараштап, каастаар хуулгазын илби-шидиле-биле демей. Чаагай сеткип, чараш арын-шырай кижиниң хей-аадын көдүрер болгай.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ. Чурукту хуу архивтен алган.

Салым-чаяанныг аныяктар

ӨДҮГЕННИ СОҢГУ ЧҮККЕ ТАНЫШТЫРГАН

Телевизордун киржикчилери.

Сибириниң соңгу-чөөн таллазында чыдар Якутия бир тускай оран. Ужу-кыдыы көстүр-көзүлбес кылдыр шөйлүп чурттап турар, мурнуу чарында Хабаровск, Амур облазы, Забайкальск край болгаш Иркутск облазы, барыын уунда Красноярск край-биле кожаланчып чыдар. Чурттуң соңгу ужунда кадыгы-ширин байдустуг республикага кышкы үеде сооктуң дыңзыы -50, -60 чеде бээр. А чайгы үези кыска, күзүн чеде бээр безин -40 градус боор, бо хире агаар бистерге ажырбас дээш якуттар тоовас чорду деп ТР-ниң алдарлыг артизи Сайдаш Монгуш хөөред.

Якуттарның «Бир хүннүң адаа-биле» (Биир күн) деп төлөвилелди чогаадып алганы солун. Эрткен чылын бо төлөвилелге Россияның он бир регионундан уран талантылыг аныяктар илдепкейли-биле киришкен. Бистиң Тывадан салым-чаяанныг Сайдаш артист улустуң ырылары «Өдүгөн тайганы», «Дыңгылдайны», Ойдупааның «Бодум чуртум эргим-не ийин» деп ырызын болгаш артистиң бодунуң «Авамга өпөй ырым-ны» хөөмей-сыгыды-биле үдевишаан, күөсеткеш, соңгу чүктүң чонунуң сонугалыгын оттурган. Ылаңгыя хөөмей-сыгытты бадырбышаан, «Өдүгөн тайга» деп ырыны күөседип турда-ла, улуг-бичии көрүкчүлөр шупту олуттарындан туруп кээп, адашчаскап турганнар. Хөөмейни дендии сонугаар, харын-даа мырыңай өөренип алырын безин күзеп турарлары бар болган. Төлөвилелдин киржикчилери татар, бурят, чукча дээш өскө-даа нация өңнүктери: «Тывалар дыка талантылыг-дыр, өске чоннардан хөөмей, сыгыт, каргыраа-зы-биле ылгалып турар» — деп үнелзэннер.

Баштайгы дээрзинде төлөвилелге ийи ыры (клиптер) дээн, интернет четкизин дамчыштыр

чорудупкан. Оон эрткен чылдың ноябрь айда Якутск хоорайга он бир регионунуң төлээлери чедип, уран талантызын чоңа көргүскеннер. Россияның ырак-чоок булуңнарындан барган артистер Саха Республиканың төвүнде «Лена» деп аалчылар бажыңга чурттап турганнар. Улуг-бичии чону хүндүлээчел, езу-чаңчылдарын бистер ышкаш кадагалап арттырып алган деп аныяк артист эскерин немей чугаалады.

Төлөвилелдин шийтекичилерин база он бир региондан чалаан. Бистиң Тывадан культура ажилдакчызы Елена Ондар төлээлеп четкен. Бо шийтекичилерни бодунуң регионундан келген артизи дээш бадылаас кылдыр көрүп каан. Чурттуң ол-бо чүгүнден келген аныяк артистерниң аразында кандыг уран талантылыглары чок дээр? Оларны шилири-би-

ле шийтекичилерге база бөлөн эвес даалга салдыгын турган. Ынчангаш баштайында киржикчилерни Якутск хоорайга барып шылгаан чүве-дир. Ооң соонда социал четки дамчыштыр үнүм бээр деп чарлаан. Мынчаар түңнөп кээрге, Тываның ховар талантылыг артизи интернет дамчыштыр бадылаашкыга чоннуң үнү-биле үшкү черге төлөптүг болуп, 300 муң рубль-биле шаңнаткан. Бо хире Россия чергелиг төлөвилелге чедиш-кинниг болганыга сеткилинден чонунга өөрүп, четтиргенин илеретти. Азия төвүнде бичии республиканың чурттакчылары тыва, орус, кыргыз, казах, моол дээш өскө-даа тыва артисти деткип бадылааны онзагай.

Тываларның хөөмей-сыгыды якут чоннуң сеткилинде таңмаланы берген дизе частырыг турбас. Ат-сурагылы артист каас-чараш бойдус чурумалы-

биле байлак Тыва чуртувусту база уран талантызы болгаш ус-шевери-биле алдаржаан чонну соңгу чүкке таныштыргаш келгени ол.

Ол мооң мурнунда «Хамаг монгол» деп төлөвилелге база киржип чораан. Черле ынчаш тывыгы-сагыгы, ховар талантылыг артист кайда-даа эш-өөрү-биле эл-хол найыралдыг ажилдап чоруур. Моолдарның төлөвилелинде Сайдаш артист чүгүлүг Чыраа-Хоор аадын мунуп алгаш, Тыва дугайында эң чараш сөстөрлүг ыр-шоорун бадырп-тарга, тыва тоолдарның маадыры ышкаш сагындырар чорду. Мен ол концерти көрүп олургаш, тоол маадырынга демейлеп олурдум. А Якутск хоорайга национал идик-хевин кедип алгаш ырлап, хөөмейлей бээр, чоргааранчыг-даа, сүрлүг-даа көстүр болду.

Мындыг талантылыг артист

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценазынга кандыг оворларны ойнаваан дээрл? Ол бодунуң артист мергежилин оюн-баштак-биле мынчаар таныштыра каапты: «Улуг сценаже школы дооскаш шымнып кирген мен. Мээң идер чалыы утундурбас студент чылдарым, дүш-дүлдө дег, Санкт-Петербург хоорайга эрткен. Кады өөренип артист эш-өөрүм-биле 15 чыл болганын демдегеп, марттың ортан үезинде солун оюн-көргүзүүвүстү чоңа бараалгадыр планныг бис. Школага өөренип тургаш, ырлаваан мен. Сонугалдарым көңүс өске турган, кик-бокс талазы-биле улуг маргылдааларга киржип турдум. Маанай номчу олурар ламаларны-даа сонугаар чордум. Ооң соонда хенертен ыр-шоор, сыгыт-хөөмей меңээ чоок, харын-даа чарылбастай берген мен. Авамның угу уран талантылыг улус. Өвүрнүң Торгалыг донгактары ол. Тээли чуртун моолдарга былааткан Чога донгактары деп Өвүр чону баштактары чорду. Кырган-авамның шола адын Кара-Дуруа дээр. Төрелдери дендии ырлаар. Торгалыг чону «Кара-Дуруаа ужуп келгеш, кайгап, чанган Успа-Хөлдү...» деп-даа ырлажыр чораан. Кырган-ачам Чадаана чурттуг, мен аңаа өстүм. Авам оларның тос дугаар хеймер уруу турган» — деп, ол чугаалай-дыр.

Чогаадыкчы артистиң ук дазылы база-ла тыва чогаалдың кавайы Торгалыгдан үнген дээрзи билдинди. Өгбелериниң чаяалгазы деп чүве ол турган боор, чажыртынарда-даа, дештип үнүп кээр деп бодадым. Оон ыңай бодунуң кызымаккайы-биле, «Үш чүүл эртемниг оол» деп тоолда дег, үш дээди эртемни чедип алган база соңгу чүктүң чонунуң хүндүткелин чаалап алганы база демдеглексенчиг.

Ася ТЮЛЮШ.

Шаңнал үезинде.

Март 2-нүн хунунде Тожу кожуунун Тоора-Хем суурда аэропорт шөлүнгө Ивижилер хунун демдегеп эрттирген. Ивижилерге тураскааткан фестивалды ийи чылда чаңгыс катап эрттирип турар, бо чылын ук байырлал 19 дугаар болуп турары бо.

Тоолзуг оранның ээлери — Тожу кожуунун аңчы, малчын ишчи чонунун, ылаңгыя ивижилерниң амыдырал-чуртталгазы хөлчөк чымыштыг, тускайлаң болгаш онзагай. Олар ада-өгбелеринин бурун шагдан малдап келген ыдыктыг малы — иви-чарызының соондан чайның изиг халыынында, кыштың чыккылама кыржаң соогунда-даа көжүп-дүжүп, тайга-таскыл черде мал-маганын малдап, аңнап-меңеп, ажы-төлүн ажил-ишке доруктуруп, көшкүн амыдыралды амгы бо хуннерге чедир уламчылап чоруурлар. Өдүгөн болгаш Серлиг тайгаларында малын малдап, көжүп-дүжүп чоруур

малчыннар, улуг-биче чонга Ивижилер фестивалы онза-солун байырлал. Ивижилер ук байырлалдың кажан болурун билип алгаш, талыгырда биең-сүвүрлер, бажы харлыг бедик-бедик тайгалар аразында аал-оранындан суурже дүвү-далаш-биле хаптарлар. Чеди-сес чарыны чергелештир кошкаш, ажы-төлүн аңаа олуртуп, аар-саар борбак-сарбаан сыңыштыр дергилээш, орук ара үш-дөрт хонуп чорааш, суурга чедип келир. Ооң соонда олар байырлалга белеткенип кириптерлер.

Байырлал эгелээр бетинде Тожу кожуунун администрациязынга «төгерик стол» болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң Чазаның Баштыңының бирги оралакчызы Байбек Монгуш, Дээди Хуралдың депутаты Ростислав Ламажап, Мөңгүн-Тайгада «Мөген-Бүрөн» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин удуртукчузу Өшкү-Саар Ооржак дээш өскелер-даа Тожу кожуунун ивижилери-биле ажык чугааны кылып, арга-сүмезин, санал-оналын солуш-

каннар. Байбек Монгуш ивижилерге кыс малдың бажын өстүрерин сүмелеп, Өдүгөн тайгаларында малчыннар аа-чем аймаан кандыг арга-биле чедирерин дугуржуп, садыг-саймааны каяа эрттирер болза чонга эптиг болурун «төгерик столдун» ажылының үезинде тодарадып алган. Өшкү-Саар Ооржак ивижилер-биле ужуражыр аас-кежиктиг болганын өөрүп, байырлал таварыштыр мөңгүн-тайгаларның мурнундан оларга изиг байыры чедирген. Иви малды малдап чоруур малчыннар дарга-бошкалар-биле боттарының амыдыралында чедер-четпестерин: тайга биле суур аразына аргыжылга, ок-чепсек, боо-моңгу, чурттаар оран-сава дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Аэропорт шөлүндө Адыр-Кежиг, Чазылары, Ий база Тоора-Хем сумуларның чагырга черлеринин төлээлери тустуунда чадырларын тиккилеп алган аалчыларының амыр-мендизин айтырып, оларны дөрже чалап, аяк шайын сунмушаан, келген кижилер бүрүзүн хундүлөп, аш-карып-чемгерип турганнар. Агаар-бойдус аалчыларны болгаш тожуларны шылгаар дээниги, соңгу чүктен күштүг соок хадын үрүп турза-даа, улус-чон байырлал болган шөлчүгөшкө хөйү-биле чыгып кээп, ында-мында янзы-бүрү делгелгелерни сонуграп, өске черден келген аалчылар Тожу чонунун үндезин чадырларының аразына аян-чорук кылып, ивижилер болгаш аңчылар-биле ужуражып чугаалажып чоруп турган.

Тоолзу

ИВИЖИЛ

Ивижилер фестивалының бичискаалы эгелээр бетинде Тожу кожуунун чагыргазының даргазы Буян Онданган чонга, ивижилерге болгаш аңчыларга таварыштыр изиг байырлал таварыштыр изиг байырлал дирип, чүве чугаалаан. Ооң соонда Чазак Баштыңының оралакчызы Монгуш, Дээди Хуралдың депутаты Өмүнээзинден Ростислав Ламажап, Юрий Кара-оол, тожуларның чонунун чурттуу Михаил Куулар, Чөөн чүк буурай чоннарының ассоциация вице-президенти Нина Вейсалс

Күдерек Кол биле Чиңгис О. чарыш үезинде.

Россияда чамдык эвээш санныг чоннарының чидеринин кырында келгенин билир бис. Керектер эң эвээш чон болур. Эң баштай Соңгу чүк чукчаларын ытты шаантап ажыглаарына өөрөткөн чон керектер. Води чон азы финн уйгурлары амгы Санкт-Петербург хоорайның болгаш Ленинград облазының үндезин чурттакчылары деп санаттынып турар. ЮНЕСКО-нун барымдаалары-биле алырга, водилер эвээш санныг болгаш эң бурунгу чон санынче кирип турар. Бөгүн водилерниң саны каш-ла чүс кижилер.

Шак мындыг эвээш санныг үндезин чоннары камгалап арттырар дээш, хоойлу, доктаалдарны хүлээп ап, ук чоннарың конгресстерин, съездилерин, шуулганнарын эрттирип турар болгай. Чоокта чаа ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оол ивижи өг-бүлени дериг-херексел-биле хандылар дугайында төлөвилелди идип үндүргөн. «Чүгле Тожунун үндезин чурттакчылары төрзөн черин төлөптүг ээлеп, чаңчылчаан ажыл-агыйы болур иви малын өстүрүп-доруктуруп, баш санын камгалап алыр аргалыг. Тожуларның онзагай төөгүзү чүс-чүс чылдарже ханылап кире берген болгай. Төрзөн черинге оларның ынакшылы, бердингени чүгле бай-байлаа-биле хемчээттинмес. Ивижилерниң сагыш-сеткили, сүзүү, хан-дамыры Тожу чер-биле тудуш, сырый харылзаалыг» деп, Ш.В. Кара-оол демдеглээн. Төлөвилелде Тожунун ивижилерин чүгле дериг-херексел-биле хандылар айтырыгга доктааваан. Ында өзүп оран салгалдың келир үезинче, амыдыралыңче улуг кичээнгеи салырын онзалап айыткан. Тожунун үндезин чурттакчыларының уругларын дээди өөредилге черлеринге өөредир айтырыг база шиитпирлеттинип турар. Тус черде полимерлиг металлдар тывыжын болбаазырадыр кыдат «Лунсин» компания-биле дугуржулганы чоруткан. Келир үеде өөренир он беш хире студентилерниң 5 чыл дургузунда өөредилгезинин өртзөн төлээр, кажан доозупкаш кээрге, оларны ажыл-агый-биле хандылар дугайында тодаргай чугааны бүдүрүлгениң удуртулгазы-биле чоруткан.

Ыраккы Соңгу чүк девискээринге

хамааржыр Тожу кожуунда ажылдап, чурттап чоруур ивижилерниң амыдырал-чуртталгазының байдалдарынче кичээнгеи салза чогуур айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле, ТР-ниң Национал музейинге «Тожу ивижилеринин культуразы: чаңчылдары болгаш амгы үези» деп темалыг «төгерик стол» болуп эрткен. Хемчегиниң организакчылары — ТР-ниң Культура яамызы, Национал музейи, эвээш санныг үндезин чоннарың Сибирь Ассоциациязының Тожу тываларының «Тос чадыр» («Берестяной чум») общиназы. Ону Шагаа байырлалына болгаш Биче суурлар чылынга тураскааткан.

Национал музейинин директору, филология эртемнеринин доктору К.А. Бичелдей Тожу тываларының этниктиг төөгүзүнүн онзагайын демдеглээн. Удуртукчунун чугаазының кол утказы мындыг болган: «Ол дугайында С.И. Вайнштейн «Тожу тывалары» деп ажылын эрткен вектин 60 чылдарда бижээн. Иви малын доруктуруп өстүрери өске малдардан улуг ылгалдыг, тускай. А тожу кижизи боду база бир онзагай. Ооң иштики делегейи, бодап чоруур бодаалдары, культуразы бир тускай. Тожу тывалары бурунгу этниктиг саамнарның, кеттеринин (хөйүктөрүнүн) болгаш өске-даа самодий чоннарың салгалдары болур. Мээң киржилгем-биле Федералдыг хоойлу болур «Эвээш санныг үндезин чоннарың чурттап турар девискээринин бойдус курлавырларын ажыглаарының чаңчылдары» деп документиде шупту чугула айтырыглар көрдүнгөн-даа болза, ооң дыка хөй чүүлдери амыдыралда херек кырында ажыглаттынмайн турар. Ындыг-даа болза бистен чүү негеттинерил дээрге, онзагай этниктиг чонувуска, тожу тываларына камныг, хүндүткелдиг болуп, оларга бүгү талалыг деткимчени чедирери, дузалажыры болур» — деп, К.А. Бичелдей чугаазын дооскан.

«Төгерик столдун» ажылынга ТР-ниң националдар херектеринин Агентлининин директорунун оралакчызы А.К. Аракчаа, килдис эргелекчизи С.Д. Донгак олар киришкен. А.К. Аракчаа үндезин чоннарың амыдырал-чуртталгазынче кичээнгеи салып, деткимчени чедирип турарын дыңнаткаш, губернатор төлөвилелинге дүүштүр чоокку үеде Тожу

«Төгерик стол»

КИЧЭЭНГЕЙДЕ ТОЖУНУ

ивижилеринин 17 өг-бүлезин майгыннар, спутник-биле харылзажыр телефоннар болгаш «снегоходтар»-биле хандыларын дыңнаткан. Ол өөрүнчүг медээ болган.

Тожу тывалары бир онзагай этниктиг бөлүккө хамааржыр чон дээрзи билдингир. Үе өскерлип, чаарттынып, чамдыктарын байдалдар тургустунза-даа, ада-өгбелеринин бурун шагдан бээр кылып келген ажыл-агыйын ам-даа кылып чоруурлар. «Шулун» хуу бүдүрүлгедэ 25 ивижи 1145 баш ивини өстүрүп, ооң баш санын көвүдөдир дээш, бир демниг ажылдап, чурттап турарлар. «Шулуннун» удуртукчузу С.А. Демкина Тожунун үндезин чурттакчызы, эвээш санныг чоннарың Сибирь Ассоциациязының «Тос чадыр» общиназының удуртукчузу.

Муниципалдыг бүдүрүлгө «Өдүгөнде» 27 ивижи 2 муң ажыг ивини өстүрүп турар. Ийи муң чылдарның эгезинде Тожуга чүгле

1000-1200 хире баш иви арткан. Амгы үеде ийи бүдүрүлгедэ (хуу муниципалдыг) каттышкаш, 3 000 ажыг ивилер бар. Малдың баш санын өзүлдөзүн чедип алырынга он-он чегеттинери моон көстүп турар.

Өске регионнарда болгаш М.А. Бичелдей Тожу тываларының ижин, иви малының ылгалын, онзагай ажылдарының дугайында эртемнеринин кандидаты, Тываның университетинин доцентизи Е.В. А. көдээ ажыл-агый эртемнеринин кандидаты Л.Д. Шимит оларның илеткел «төгерик стол» киржикчилери сонун биле дыңнааннар. Бөлүк эртемд 2015-2016 чылдарда Хупсугул айм Сагаан-Нуурда чурттап, ажылдап эвээш санныг тыва ивижилеринин амыдыралы-биле танышкан. Хуу

«Иви ыдыктаары» деп суулалды көргүзүп турары.

Ораннын ээлери

БАЙЫРЛАЛЫ

Шаңнал-макталга төлөптүг болгон ивижилер.

Халар-даа аалчыларга, аңчыларга болгон ивижилерге чыгыс сөстөрүн чугаалап, тузунда байыр чедиргеш, шылгараан ивижилерге шаңнал-макталдарны болгон хүндүлөл бижиктерни тывыскан. Байырлык чыскаал үезинде Тожу кожуун тайгазынын культура килдизинин ыраа-ылары, Тыванын Күрүненин "Саяннар" ансамблинин самчылары чыылган чонга бүтүмүг байыр чедирип, солун оюн-тоолуун бараалгаткан.

Байырлык чыскаал соонда ивижилер-

ниң оюн-тоглаазы, адаан-мөөрейлери эгелзэн. Чарыны дүрген эзертээр мөөрейге аныак ивижилер хөйү-биле киришкен. Олар малды дыка дүрген эзертелкеш, кезек черге мунгаш келген соонда, катап-ла эзер-чонаан союп, ивини шалыпкын баглаптарына маргышканнар. Ук мөөрейиниң үшкү черинге Хеймерек Хамсыл, ийигизинге Сайлыг-оол Кол, бирги черге Артур Мырлаа төлөптүг болган.

Ивижилерге тураскааткан байырлал-дың эң-не солун кезээ – чүгүрүк ивилер

чарыжы. Чарышты ийи кезектиг кылдыр эрттирген. Үш харга чедир аныак малдар аразына ниитизи-биле 22 кижиге бүрүткеткеш, чарыштырган түңнелинде Өдүген тайгазынын ивижи Анатолый Бараанның "Хонда" деп чарызы бир дугаар эртип келген. Оон мунукчузу Чингис Ондар. Ийиги болгаш үшкү шаңналдыг черлерге ол-ла Өдүген тайгазынын ивижи Борбак-оол Колдун чарылары төлөптүг болган.

Үш хардан өрү улуг малдар аразына чарышка база-ла чээрби ажыг малды бүрүткээш, оон-даа узак черге чарыштырган. Ук чарышка Ак-Суг тайгазындан келген Эдуард Даржаа тилекчи болган. База-ла ол чоок-кавынын ивижи Батый Сундуп

ийиги, Өдүген тайгазынын ивижи Өнер Кол үшкү черни алган.

Фестиваль соонда Тоора-Хем суурда Культура бажынынга "Саяннар" болгаш "Тыва" ансамбльдери ивижилерге тураскааткан байырлык концертин бараалгаткан. Оон соонда аңгы-аңгы тайга-таскылда амыдырап-чурттап чоруур аңчы-малчын ишчилер чаңгыс черге чыгып кээп, ойнап-хөгөп, ырлап-самнап, сеткил хандыр хөөрөшпишаан, мага хандыр дыштанып алганнар.

База бир төөгүлүг байырлал эрткен. Ивижилер моон тарап чоруткаш, тоол-домак сагындырар аал-оранынга чедип, мал-маганын караптап, чаңчыккан амыдыралын уламчылай бээрлер. А бо болуп эрткен байырлал оларга үрде душпаан эш-өөрүнге ужуражыр арганы берип, сеткил-чүрээнге чыгыс сактышкыннарны арттырган дээрзинге кайын чигизиниг турар деп.

Эрес КОЛ.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Чарыш эгелээр бетинде.

ҮНДЕЗИН ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ

Мақта тывалар дылын чидирип бар чурт чонга хамааржыр. Моолдун Чазза 17 чылда тыва дылга хамаарыштыр грамманы хүлээп алган болгаш Сенгел тузундан бир башкыны Сагаан-Нуурже аа дыл өөредир-биле чоруткан. Оон ыда «Саатаннарның чаңчылдары таш культурулуг өңчүзү» деп номну бектеп үндүрериниң дугайында шиитпир ээл алдынган.

Культура, спорт болгаш туризмни ырадыр талазы-биле доктаалды хараыргалыг яамы 2014 чылда хүлээп алган. Ында саатаннар музейин Сагаан-нуур школынын баазасынга ажыдарын ктирилзэн. Бо хүннерда эки делгеттин-музей ында ажылдап турар. Музей понаттарының чамдызын 40-50 чыл бурунгаар Тывадан эккелгени-биле агай.

Көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидаты Л.Д. Шимит Мурнуу Сибирьнин (тожу гаш цаатан) ивилериниң генетиктиг ил анализин кылырынга киришкен эртемденнерниң бирээзи. Кластерлиг, ий бөлүк байдалдар-биле каттышкан тас аай чүүлдер, анализтер езугаар а уксааның ивилериниң генетиктиг тузуу соңгу чүк ивилеринден ылгалдыг таш тускайы-биле онзаланып турар. Эртемден илеткелинге соңгу чүк ивилери енкия, Эвенк, Чукча, Ненец АО) болгаш у ивилериниң ДНК анализтериниң илдерин-биле алырга, тус черниң илериниң (ылаңгыя Хам-Сыра ивилери) т, мөгө-шыырак болгаш тайга-таскыл ге шыдамык болганын демдеглзэн.

Иви малдың баш санын өстүрүп, уктурарда, ону чүгө эки караптап, оладырында эвес, оон уксаазын экижи-инден хамааржыр. Ол дугайында ТР-көдээ ажыл-агый яамызынын килдис элекчизи С.М. Оюн дыңнаткан. «Бо та-ы-биле түңнели кошкак арга-дуржулга ке турган. Эвенк породаның ивилерин уга эккелген турза-даа, олар маңаа мандыбайн барган. Оон чылдагааны

чүдөл дээрге, бир дугаарында, ивиниң эдериштилгезин эртемденнерниң болгаш дуржулгалыг специалистерниң киржилге-зи-биле чорудар турган. Ийи дугаарында, эвенк уксааның ивилери Тундраның ажык черинге өөренген болгаш Тожунуң тайга-таскылынга, бедик черлеринге таарышпас болган» – деп, Сергей Мөнгеевич демдеглзш, бо ажылды уламчылаар талазы-биле планнар салдынып турарын дыңнаткан.

«Шулун» кооперативиниң база «Тос чадыр» общиназынын удуртукчузу С.А. Демкина: «Иви мал кижиге чүү херек болдур, шуптузун берип турар: эътти, сүттү, кешти, ажыл-агыйны, ынчангаш иви кижиге соондан эвес, кижиге иви соондан кылаштап чоруур деп чугаалажыр бис» – деп илеткел-ин эгелзш, экранда көстүп турар иви чуруунче айыткаш: «Бистин ивилеривистин чаражын, көрүжүнүң чымчаан көрүңер даан» – деп магадаткан.

Шажын-чүдүлге айтырыгларын эртем езугаар шинчилээриниң доктору У.П. Бичелдей тожу тывалары бөгүн колдуунда майгыннарда чурттап турар апарганын чугаалааш, ивини, тос чадырны долгандыр турар культуравыс чиде бербес ирги бе, ол бүгү чокта ие кижиге канчап уруг-дарыын тожу кижиге кылдыр кижиге-зидип, өстүрерил? Бо айтырыг бистин шуптувусту дүвүредир, бодандырыр ужурулуг деп демдеглзэн. Ульяна Павловна чугаазынын түңнелинде чонун, ылаңгыя тожу тываларынын материалдыг болгаш материалдыг эвес культуразы утундуруп кагбазы-биле этниктиг словарь тургузуп, үндүрерин сүмелзэн.

Тываның гуманитарлыг эртем-шинчилел институтунун этнография секторунун эртем ажылдакчызы А.У. Ондар тожу тываларынын чаңчылчаан аш-чеминиң дугайында илеткелинде тус черниң чурттакчылары тайга улузу, хем улузу деп ийи бөлүккө чардынып турарын демдеглзэн. Ынчалза-даа оларның аш-чем талазы-биле ылгалы колдуунда чок. Тожу ивижилери колдуунда балык, аң эъди

чиир болгаш иви сүдүндөн кылган чем: сүттүг шай, быштак, сүтке хайындырган кадык чиир. Ивижилер онза чаңчылдыг: улуг аң аңааш, олчазын үлежир, чоок кижилеринге, кожоларынга «ужа» дээш сунар. Ниитизи-биле аңчылар дириг амытаннарда хүндүткелдиг хамаарылгалыг. Отка хамаарылгазы онзагай: одунче Тожу кижиге сыңый, тооргу хинни, мыйыс, кара-ай, сыын сүрүзүн, шийтиг чүүлдер октавас. Тожу тываларында мындыг үлежер домак нептерей: «Бел бажы – берт чаг, шуруш бажы – шуру чаг». Айны, бести кургаткаш, шоодайга шыгжаар. Черлик шай чыыр, хадын бүрүзүндөн, маргаадан, хылбыштан, хек-даван сывындан шай хайындырар. Бир ивини саарга, чүгө бир литр хире сүт бээр, оон арага тикпес турган. «Тожу кижиге курут чигеш, эзирип каар деп чугаа бар болгай» – деп, А.У. Ондар улустун оюн-баштак чугаазы-биле илеткелин дооскан.

Тожуга хөй чылдар дургузунда ажылдап, чурттап чораан хоочун башкы, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы болгаш «Россиянын патриоду» деп медальдың эдилекчизи Арина Донгаковна Кашак черлер аттарынын дугайында солун дыңнадыгны кылган. Самодий аймак дээрге ненецтерниң, энценнериниң, нганасаннарның болгаш селькуптарның ниити ады. Тожуда самодий дылдың чамдык хевирлери сөстөрдө, төрөл бөлүктөр аттарында артып калганын С.И. Вайнштейн «Тожу тывалары» деп эртем ажылында айтыкан. Тожуга хааз-ут деп төрөл аймак база чурттап чораан. Хас-кас, хаас-ут, каас-ут, -зас-кас, -ас, -би-ви деп самодий дылга хамааржыр сөстөрнүң кезектери черлер аттарында артып калган. Чижээлээрге, А-зас, Ка-зас, Ба-рас, Се-би, Ий. Самодийлерниң кеттер деп аймаа Тожуга дыка улуг девискээрни эжелеп чурттап чораанын эртемденнер болгаш тус черниң чурттакчылары демдеглеп турар. Улуг-Оо, Биче-Оо, Ойна, Хараал, Оо-Хем иштинге амыдырап-чурттап чорааннар. Улуг-Оо, Биче-Оо деп даглартың шылпык бажынче үнүп кээрге, долгандыр турар бойдуз чурумалдың тоолзуг, чараш каазын көргөш, магадап-хараанындан кижиниң херек-чүрээ

ажыттына берген дег апаргаш, чайгаар-ла «Оо!» диртине бээрин башкы демдеглзэн. А.Д. Кашак Тожу чонунуң уруг-дарыын тыва дылга өөредип-кижизидеринден аңгыда, чурт-шинчилел ажылынга база өөреникчилерин хаара тудуп, онзагай бойдус хүрээлениң, бай-байлак төрзүн черинге, ивижилерге хүндүткелдиг болурунга кижизидип келген хүндүлүг башкы. Арина Донгаковнаның удуртуклазы-биле өөреникчилер кожуунунуң, төрөл-аймак чоннарның ук-ызыгуурун, черлер аттарын шинчилеп, чыып бижип келген. Хоочун башкы Тожу чонунуң күш-ажылчы болгаш дайынчы алдарынын төөгүзүн мөңгөжидер чугула херекке өөреникчилерин киришти-рип, патриотчу кижизидилгеге хамаарышкан эвээш эвес ажыл-херекти чоруткан. Ынчангаш хоочун башкының «Россиянын патриоду» медальды эдилеп чорууру-даа анаа эвес.

«Төгерики столдун» ажылынга Тожу чонунуң чаңчылдарын, амыдыралын эки билер Сундуй-оол Монгушович Арандол база киришкен. Тожу ивижилериниң аш-чемни белеткеп, үүжезин шыгжаарынын дугайында солун дыңнадыгны Тожунуң үндезин чурттакчызы, өөредилге-кижизидилге ажылынын хоочуну Ак-кыс Чүлдүм-овна Дембирел кылган.

«Төгерики столдун» киржикчилери, аалчылар Тоора-Хемниң уран чүүл школазынын өөреникчилериниң иви ыдыктаарын көргүскенин улуг сонугуу-гааннар. «Тос чадыр» общиназынын удуртукчузу С.А. Демкина, удуртукчулар, специалистер иви-мал ажылынык болгаш Тожу тываларынын айтырыгларынче эртемденнерниң, Национал музейиниң кичээнге салып турары дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер. Хемчегиниң идея-лиг организагызы, чурт шинчилекчизи, биология эртемнериниң кандидаты Лаида Монгушка, музейиниң эртем секретары Марианна Мандан-Хорлууга «төгерики столду» чедишкенин удуртуп эрттиргени дээш байыр чедиргеннер.

Любовь ШОЙДУК,
Национал музейиниң эртем
ажылдакчызы.

Амдыралдың кадык хевири

КЫЖЫН ХААКТААР,
ЧАЙЫН МАҢНААР

Чылыг үеде Улуг-Хем эринге кезээки серинде бола агаарлаар мен. Агаарлаан улус аразында улуг-биче, кырган-чалыы-даа, таваар агаарлап кылаштажып азы спортчу хеп кедип алган маңнап чоруур дээш кандыг-даа улус бар. Ажыы-биле чугаалаарга, чылыг үеде хем эринде амдырал хайнып турар.

Спортчу хеп кеткен маңнап чоруур улусту көргөш, оларның тура-соруун магадаар мен. Чер-ле ынчаш спортка ынак, бодунуң мага-боду, кадыкшылы дээш анаа олурбас улусту — онзагай кижилер деп санаар мен. Бир катап агаарлап чорумда, бир-ле кижилер менче уткуштур халып олур. Маңнап чоруун көөрүмге, аныяк оол дег,

бисти демир-орукка олуртупкаш, барыын чүкче чорудупкан. Башкирияга бир шериг кезээнге баарывыска, ортумак школа дооскан каш кижини сержант школазынче өөредип чорудупкан. Ол школага 3 ай өөрөнгөш, чолаачы шынзылганы база холга алган мен. Мээң турган ротам Ленинград — Москва аразының чазагылу оруун кылып турган. Ынчангаш аңаа чолаачылап турган мен. Сержант эрге алган соонда, Башкирияның, Татарстанның шериг кезектеринче бисти тарадыр октапкан. Кезекке баргаш, баштай салбыр командир, ооң соонда старшина, оон рота старшиназы апардым. 1954 чылда Новгородче бир кезекче октаптарга, аңаа база старшиналап тургаш, чанар үем келирге, аал-оранымче айттанып-

боду чылгычы кижилер. Төрүттүнген черим Мөрен-даа болза, өскөн черим Нарын суур болгай. Авам, ачам Нарын, Тес, Тере-Хөл дээш ол чоок-кавыга соянар аразына аай-дедир көжүп амдырап чораан улус.

Нарын школазынга ажилдап чоруп тургаш, эштерим оолдар-биле эртем чедип алылыңар деп дугуруштувус. Башкы училищезинге бот-өөредилге-биле өөренип кирип алдым. 1957 чылда эжим Григорий Чоодуевич Ширшин-биле башкы училищезин доозуп алгаш, школага эге класстар башкылап ажилдаар дээш келиривиске, директор мени улаштыр дээди эртемден чедип, өөренип ал дээн. Дээди эртемни чедип алгаш келиримге, мени Мөрен школазынче чорудупкан. Аңаа баргаш, бир чыл ажилдап чорумда, база-ла кожуунуң өөредилге килдизи келдирткен. Чеде бээримге, Нарын школазынга директорлаар сен дээн. 1963 чылга чедир Нарын школазынга директорладым. Аңаа ажилдап тургаш, ажы-төлүмнүң авазы-биле таныжып, өг-бүлө тудуп чурттай бердивис.

Элээн үелер эрткенде, Эрзин школазынга физика, математика башкылап ажилдааш, ооң соонда ол-ла школага директорлап турдум. Кадайым Кунгуртук чурттуг кижилер. Ынчангаш кадайым чуртун сонургап Кунгуртуга баргаш, иелээн школага ажилдай бердивис. 1974 чылда ажы-төлүвүс улгадып кээрге, дыл-домаа сайзыраңгай болзун дээш, Танды кожуунче көжүп келдивис.

Сосновка школазынга ажилдай берген бис. 2 чыл ажилдап чорумда, Танды кожуунуң партия райкомунуң секретары мени келдирткеш, райкомга ажилдаарын сүмелээрге, үш хонук боданып, улугум-биле сүмелешкеш, ажилдаар деп шийттирилээш, ажилдап кириптим. 1979 чылга чедир райкомга инструкторлап ажилдадым. Ол ажилга кожууннар кезиир, аттыг чай чок ажил болгай. Ажы-төлүвүс уйнуктарывыс доозазы каттыш-каш, 15 кижилер. Ооң соонда 20 чыл иштинде республиканың саң-хөө яамызынга кадрлар килдизин даргалап ажилдааш, хүндүлүг дышта-нылгаже үндүм.

Хостуг үемде номчуттунарынга ынак мен. Ынчалза-даа хей кезинде спортчу оюннар чая басып турар. Бичимден тура-ла хаактаар, хол бөмбүү, бут бөмбүү дээш спорттуң шупту хевирлерин ойнап чордум. Кышкы үеде Тайга станциязынга барып хаактаар-дыр мен. Ол чаңчылымны мынчага чедир салбадым. Арыг агаарга хаактаарга дыка эки. Ажы-төлүм база доозазы спортка ынак. Чылыг үелерде эртенниң 6 шакта Эрзин оруунга маңнаар мен.

Мээң үе-чергем улус-даа ам колдуу чок. Назы-харым узун болганын өөрүп чоруур мен. Кадыкшылым эки болганы дээр-ле спортка хандыкшылым ирги бе? Спорт чок болза, меңээ чуртталга солун звес апар. Спорт тынар агаарым-биле демей. Өгбелерим хей кезинде сезен хар четпейн чорааш чок болгулаан. 10 кады төрөөнүн эң хеймери мен. Амгы шагның аныяктарын көөргө-ле, чай аразында орунда чыда каапкан, шөйлүп, андаштанып чыдар боор-дур. А мен ындыг чаңчыл-биле шуут-ла таныш звес мен. Чүгле кезээ удуур дээш чыдар мен. Эртен эрте туруп келгеш, эзеп херлип чытпас, баштай-ла сула шимчээшкиннер кылыр чаңчылдыг мен. Кыжын соок үелерде бажың иштинге сула шимчээшкиннер кылып алыр, а чылыг үеде даштыга арыг агаарга халып, шимченип алыр-дыр мен — дээш, Севен Кыргысович чугаазын доосту.

Айдың ондар.

Чуруктарны маадырның архивинден алган.

Севен Кыргысович өөнүң ишти-биле.

чииги кончук. Чоокшулап келзе-ле, көөрүмге, назы-харының дөгүй бергени шырайындан илдең акый болду. Доктаадыпкаш, чугаалажык-саам келирге-даа, чардыктырбас дээш, хая көрнүп-көрнүп, кылаштап эрте бердим.

Элээн үелер эрткенде, ажилдаар черимге Кызыл хоорайның пенсионерлер ниитилелинң даргазы Гертруда Бады-Сагаан ниитилелдин ажил-чорудулгазын "Шын" солунга чырыдар сорулгалыг келген. Ооң меңээ көргүскөн чуруктарының аразында ынчангы акыйны танып кагдым. Шак ындыг тура-сорукуг назы-хары улгады берген улустуң сагыш-сеткили дыка-ла байлак, аныяк-өскөнгө артырып каар үлгери бар боор дээш, ол акыйны сураглааш, тып алдым. Севен Кыргысович Надыл болган. Ол 2018 чылдың март 1-де 86 харлаан. Назыны чеже-даа улгады берген болза, ам-даа кышкы үеде хаактап, а чылыг үеде маңнап турар. Бодуңарның дугайыңарда чугаалап бээр силер бе, Севен Кыргысович деп дилээримге мынчаар төөгүп берди:

— Эрзин кожуунуң Мөрен суурнуң бир кыштаанга 1932 чылда бөдүүн өг-бүлөгө төрүтүнгөн мен. Хар-назыным улгады бергенде, школаже өөренип кирген болгаш, 1951 чылда Эрзин школазының 7-ги класзын доостум. Ооң соонда 8 класстан тура Кызыл хоорайның 2 дугаар школазынга өөрөндим. 19 харлыымда школаны доозуп турумда, шеригке келдирти берген. Эмчи шинчилгезин эртеримге, кадыкшылым-даа эки, деңзим-даа дурт-сынымга дүгжүп турган. Октябрь айда Абакан хоорайже айттанып-каш, аңаа баргаш, база эмчи шинчилгезин эртим. Ооң соонда

тым. Шеригден халажып келгеш, дурт-сыным арай бичежек болгаш, чолаачылаар хөңүм чок болган.

Бир хүн культура одаанга солун кезээ болган. Аңаа чеде бээримге, 7 класска мени өөредип турган башкым таваржып келгеш, мени даарта школага чедип кел дээн. Эртенде школага чеде бээримге, мени хелемечиледип каан. Ынчан шупту эртемнеринң башкылары орус хамаатылар чүве. Ынчангаш очулдурукчу база чугула херек турган. Математика, физика, география кичээлдеринге очулдурукчулап турдум. Элээн ажилдап чоруп турумда, кожуунуң өөредилге килдизинң даргазы келдирткен. Чеде бээримге, "Нарын школазында башкылар чедишпейн тур, аңаа барып ажилдап көрөм" — дээн.

Шериг чоруп турумда чүгле ачам артып калган, а авам школачы турумда-ла чок болган кижилер. Ачамның авазы кырган-авам ачамга дузалажып артып калган. Ачам

Сула шимчээшкн үезинде.

Номчукчунуң бодалы

КӨДЭЭЖЕ КӨРҮШ

Совет Эвилелинге каттышкан соонда, Ты-вавыс каш-ла чылдар иштинде бурунгаар сайзырап, Кызыл хоорай төп одалга-биле хандыр-тынып, чаагайжыттынган беш каът бажыңнар, чаашкын соонда мөөгү ышкаш, туттунуп эгелзэн.

Бир звес ол-ла хевээр сайзыраан болза, 2000 чылга чедир Кызылдың бүгү чурттакчылары бажың-биле хандыртылган турар чадавас. Кожуун төлтериниң болгаш көдээ суурларның чурттакчыларын делгем өрээлдерлиг бажыңнар-биле хандырып турган. Делгем улуг кажаларны, малдың чаш төлүн камгалап алыр чылыг «теплярны», чунар-бажыңнарны, улуг, чылыг, чырык бажыңнарны тудуп берип, кыштагларже чырык чорудар чагыларны чаа-ла кадап эгелеп турда, бүгү Россия сандараашкын эгелзэн. Саар инек фермалары механизастаттынган саалда-биле дериттинген турган. Амгы үеде ол тудуглар шупту үптөттинген, чүгле оңагар ханалары арткан. Хараадан-чыын. Бо-ла бүгү чаңнык дүшкен ышкаш сандараашкынны турисчи, чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг «Хоозураан Тыва» деп номунда, чуруктарын көргүзүп, бижээни кайыын уттундурар деп.

Амгы үеде мээң өскөн-төрзөн суурум Баян-Талада ниити чурттакчыларның саны 800 хире болза, школада чүгле чүс кижилер өөренип турар. Мооң мурнунда суурнуң чонунуң саны 2000 ажып, өөреникчилер 500 ажып турган. Совхозтуң хой, өшкүзү 30 000 чедип, хову, шынаа-зынга тараан тараазы чалгып чыткан. Амгы үеде ышкаш кудумчуларда арагалаан, ажил чок кижилер чок турган. Кандыг-даа ажил-ишти бүдүрерде, школачылардан бээр кириштирип турган. Школачылар чайгы дыштанылганында ада-иезиниң хоюн кадаржып, сизген кезил-дезинге дузалажып турдулар. Ынчан амгы үеде дег, малмаганче халдаар дөрт буттуг, «ийи буттуг» кокайларның сураа безин дыңналбас чүве. Көдээ чон-биле даргалар, чаңгыс өг-бүлениң төлдери дег, харылзажып, арга-сүмезин алчып-бержи, бот-боттарын камгалажып, үнчүп-киржи чорду.

1969-1972 чылдарда Баян-Таланың суму секретарына ажилдап турумда, Тока дарга кээр, чон-биле ужуражып деп кожуун даргалары дыңнаткан. Тока дарга суурга келгеш, контораже-даа барбайн, чон-биле ужуражып, оларның бажыңнарынче кирип, шайлап алгаш келгенин кайгап ханмаан бис. Ынчан Баян-Талаже эрги Адар-Төштөп ажып турган. Даргавыс Чадаанаже-даа барбайн, Сесегелеп ашкаш, Ийме суурга чон-биле ужурашкаш, бистиң суурувуска беш шак үезинде келген.

Амгы үеде мал тудуп, ажаап өстүрери дыка бергедээн, ынчангаш аныяк-өскөнниң мал ажылының дүн-хүн чок бергезин билир болгаш, ынаар хандыкшы-вайн турар чылдаганы ол деп аалдарына барып ужурашкан малчынар чугаалаар болду. Хүндүс чанындан бичии-даа ыравас, тудуа хүнээр, дүне таңнылдап

хонар. Ынчан туре буттуг кокайларын дап келир. Олар дөчөк, арагаже хан чалгаалар-дыр де сеткили-биле чугаарын дыңнаарга, база сагыш аарың.

Мал ажылында кирип алыр дег болза, кожуунуң чагырга черлери талазы-биле дет хайгааралы хүн бүр тинер. Колхоз, совхоз кыш ажар малын се биле эки одарлыг малчынарны көжүр Ынчангаш кыш ажар семис, шыраа-даа Күрүңгө дужааган сүдү колхозка хей кирирге, чамдык совхозтар миллион чедип турган.

Амгы үеде Баян-өдек-хонаштарын бөлүктөр дем катч өшкүзүн, инзэн, ч малдап, чамдыктар өшкүзү каттышкаш, дип турар. Ындыг-да бо малчынар кыч чазаанче көжүп кел-лын тайгаладып с дивес, чайлаглап, кыштаанче көже бээ Шатта, Кадыр-Орук Орукта, Дүрүңде ма ол-ла өдээнден кай көшпөстөр-дир.

Хой, өшкүзүн, рин, чылгызын суур эккеп алган, кыш, ажаап, кадарып ту база бар. Чүге суур көжүп келгенин айты «Дөрт буттуг, «ийи кокайларның халд нындан ырмазыраа келдивис» — деп хар болду. Кур оттуг с чедишпезин база чуг Баян-Тала суурнуң инектери база д турар. Адаанда, ор үстүндө кадатта ине ниити саны үш чүс Суур чоогунда малды база хей. Бодап көрүң мынча хей малга од чиир кайыын четчир

Суур чонунуң күндүрүп бар чоруур ин көөргө, кештери се чыпшыр кадып калг каш, чадаарда кыла чоруур. Кээргенчиг-кежи биле сөөгү артк терни өдекке чарыгд үндүрүп өстүргөн аж бе» — деп, ээлериң тырарымга, сүдүн иже тудуп турар бис деп, ладылар. Оларны с каяа өртек чедер боо ада-ием колхоз үезинд хереглээнде, өдекте ринден семистеп, күр зът хүлээп алыр пункт диригге дужааптарга, дал чок өртек-биле алгаш, дораан акшазы бээр турган. Ол инек дириг деңзизи үш-дө кил чеде бээр. Бөгүнд чонунуң арай деп кыжып чоруур инектерин садар болза, чүс к кайын чедер.

Колхоз, совхозтар ү күрүне малының аразы малын хөйү тутпас т Өйлүг мал тудар. Бисти иевис колхоз малыны зынг хей хуу мал тудуп дээш, отчет-соңгулдал ралга үргүлчү шүгүмчү турдулар. Ынчан амгы ышкаш хей хуу мал ө турган болза, та чеже миллионерлер үнер ту Сарыг-оол СА Кызыл х

«ШЫННЫ» почтазындан

Сеткилдин сөңү

КЫРГАН-АВАМ

Орукка чорааш, Хайыракан даанын дужунга келгенде, чайгаар-ла Алды-Шынаа уунче көрө бээр мен. Бичи туруста дыштанылга үезинде кырган-авам, кырган-ачам сүпүн аалынга бисти аппарып каар турган.

Алды-Шынаанын чиндиңнээш кыргыны, өдөксиг чыды, сүтке кыткан тараа чыды, хем дур-тунген чочак кара чодураалар, кырган-авамның оожум чаңы сагы-мга кирип келир.

Авамның авазы Седип Дол-маа Комбуевна 1928 чылдың февралда төрүттүнгөн. 85 харга чейин, улуг уйгузун удуй бер-ткен. Кырган-авам топтук-томаан-кы хөвөй чүве чугаалавас, оожум-оожум, бичежек дурт-сынның киж-и. Кырган-авам Улуг-Хемниң МЧАЭ-ге чыдап эгелзэн. «Улуг-Хая» сов-хозу тургустунуп келирге, улаштыр-аа сүт-бараан фермазынга фер-машкүжөгө чедир саанчылап чыдаан.

ПОЛА АДЫНЫН ТЫВЫЛГАНЫ
Бир катап кезээки саалда соон-Кызыл-Булуң чанында чаа тут-кан кажая чанынга саанчылар-тып алгаш, үнгөн улусту шолар-ар деп дугурушкан. Бир дугаар-а үнө халып келген. Кылажы-орган боорга, «Белорусь» деп-ткен. Элзэн болганда, кылажы-орган боорга, ийгизинге «Тар-гаш» деп шолла берген. Адак-кында, 12 литр кочалын туткан-аа кээргенчии кончуг бо-луп келген. Шупту: «Хаа, «75» дай бол!» — диген. Баштай үнгөн-аачыларны шолалаарга, хора-ар, а кырган-авам тоовас болган. Кашал ол «75» деп шолазын бүгү-чүнде эдилзэн.

ПОЛАЗЫН БАДЫТКААНЫ
Дөң-өдек чайлаанга дөң черге

доскаарда «Молоко» деп бижиктиг чаа ногаан машинаны тургузуп каан турган. Батпазын дээш, дугуюн дыка улуг даш-биле иттирип каан. Чер малгаштыг болгаш, машина батса-батса, машина кырында би-доннар чуукталгаш, кырган-авамның кырынга-ла келген. Чолаачы Олег Малбык-оол девидзэш, машиназын дөңнү өрү халыткаш, дүже халааш, бидоннарны шывадай октагылап, кырган-авамны бидоннар аразын-дан ушта тырткаш, машиназынга олурткаш, эрги Шагаан-Арыгның эмнелгезинче халдып баткан. 1 шак болганда кырган-авамны олур-туп алган дедир бо халдып келген. Көңүс анаа, чүгле бир буду ыжа берген болган.

Ол-ла хевээр Олег чолаачы кы-рган-авамга журашкан санында-ла, кырган-авамның кадыын айтырар, холун тудар. «Черле 75 деп шолалыг болгаш, тоовайн бардың аа» деп каар.

КЫРГАН-АВАМ – БИСТИН УЛЕГЕРИВИС

Долчанмаа Комбуевна — күш-ажылдың хоочуну. Хүндүлүг дышта-нылгаже үнгөш-даа, уруу Людмила, күдээзи Николай Доржуларның аалынга дузалакчы сакманчиктеп турган.

Кырган-авам 7 ажы-төлүн төлөп-тиг кижилер кылдыр өстүрүп киж-изиткен. Олары арта шыырак, бедик чаагай мага-боттук, кырган-ачамны дөззэн. Ажылынга кызымак, дузаар-гак аажы-чаңныг. Даайларым Ча-маш, Валера база даай-аваларым Лориса, Людмила, Алефтина, Рим-ма болгаш мээң хайыралыг авам Валентина. Ам чүгле 3 угбашкы арткан. Авамның адын ортун оглум эдилеп чоруур.

Кырган-авамның чанынга олур-гарга безин таан таптыг. Оожум, шылшың... Ооң кижизиг чанын хүн-дүткел-биле сактып, үлегер-чижек кылдыр ажы-төлүвүске чугаалап чоруур-дур бис.

Аяна ТЕРГИН,
эге класстар башкызы.
Улуг-Хем кожуун.

Өөрүшкүнүң чагаазы

МӨГЕЙДИВИС

Каадыр-оол Бегзиниң «Тывада час» деп номунуң чырыкче үнүп келгенинге уруг-дарыы, уйнуктары, кады төрзэннери, чаңгыс чер-чурттулары аажок өөрзэн бис.

Композиторнуң өөреникчизи Томас Монгуш-тун кириген үлүг-хуузу улуг. Концерттерге өөре-никчизи башкызының баянын туткаш, канчаар ойнаарын, үделге үезинде ол-бо шимчээшк-инерин өттүнүп, хүлүмзүрүп үнүп кээрин чон эскерип, чугаалажыр чорду.

Бир культура ажылдакчызы баяннаар киж-и композитор Каадыр-оолдун «Частың вальзын» (ол үеде ынчаар адаар турган) ол ышкаш ойнап күүседир кижилер ховар, мен безин бергедеп ойнаар мен деп олурганын дыңнаан мен. Каа-дыр-оол Монгушовичиниң угундан-на хөгжүмге ойнаар улус чораанын дыңнаваан-даа, көрбөз-даа мен деп чамдык улус чугаалажыр чүве.

Оон ыңай база бир мындыг сактыышкын бар. Ак-Туруга башкылап турган Иргит Самбуу чайгы үеде өөреникчилерин чыып алгаш, төптөн келген археология экспедициязы-биле хорум-базырык-тар касканнап чоруп каар турган. Ооң соонда ол школалар идик-хеп, өөредилге херексели садып алырлар. Ол башкывыс 1965-1973 чыл-дарда Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээниң хөмө алыр девискээринге археологтук шинчи-лел экспедицияның даргазы А.Д. Грачтын ора-лакчызы, отряд удуртукчузу болуп ажылдааш, өөреникчилеринден археология талазы-биле эртем ады чедип алганы өөрүнчүг.

Иргит Унгүчөвичиниң алыс чурту Моңгун-Тайга, төрөл чону Бай-Тайга иргиттери ол. Ол Ак-Туруга кады башкылап ажылдап чораан эжи Оюунуң адазы Седии Монгушовичиниң аалын-га көгээржикке шиме арагазын салып алгаш, хөөрежи олурганын дыңнаан мен. Олар ийиниң чугаазы иргиттер дугайында, композиторнуң авазы Бай-Тайга Иргиди дээрзи ыңчан билдин-ген. Шаанда иргиттерниң бир аймаанга та чүнүң ужурунда чүве, үймээн үнгөн дээр. Ооң ужуң иргиттерниң чамдыгызы иштики Моолче база Чаа-Хөл, Улуг-Хем дээш өске-даа черлерге тарай бергенин ол башкының солунга бижзэн чагаазындан база номчаан мен.

Каадыр-оол биле чажывыстан билип кээ-ривиске-ле, чарылбайн, кады ойнап өскөн бис. Шагның дөрт эргилдезиниң үезинде ол-бо кодан-

нарже халып чоруп каар, өшкү-хой бажы дозар, ээтегер мыйызы ужазы чеде бээр, бедик чаагай, ооргазы делгем, чааш деп чүвези аажок хунаны ээлчежи мунуп чордувус. Сөөлүндө ооң мыйы-зындан сыптап каан балдыны эдилеп чордувус.

Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл кожууннарынның кызы-гаарын Кара-Суг бажында байза шашкан демдек баары черге аалдарывыс дөң ажылдыр турган. Мен чылан чылдың февраль 15-те, Каадыр-оол февраль 18-те, аравыс үш хонук бооп, «тудуг-жу» кырган-авамыс хинивисти кезип, чырыкты көргөн бис. «Тудугжу» кадай эки, чаагай дыңзып алзын дээш, баштайгызының саар инзэн саап, шээр малын карактажып турда, үшкү дүнезинде ийги аваның ээди аарый бээр, «Дугуржуп алган-биле демей, бо канчап барган кыстарыл?» — деп, аай-дедир девидеп халып, тырткыш бел-еткеп турган дээр. Буян чолдуг кырган-аваның ачызында чырык көрүп төрүттүнгеннер. Бичи чаштарның доюн эрттирип, кырганның адап бергени Маадыр-оол биле Каадыр-оол деп ат-тарлыг болганнар.

Каадыр-оолдун кады төрзэн угбазы Анын Демир-оол башкы институтун дооскан. Школага ажылдап чорда, типографияга дыл талазы-би-ле бышкан билигилг киж-и херек дээр, ынаар шилчээш, ол-ла хевээр аңаа назынын эрттирген. Композиторнуң думазы Бегзи Смирнов алдар-лыг механизатор киж-и.

Амыдыралдың эки-багын көрүп чораан, Тываның ховар хөгжүмчүлериниң бирээзи амыдыралдың аайы-биле улуг думам-биле кады чурттааш, хөй ажы-төлдүг болганнар. Оларның уйнуктарының бирээзи кырган-ачазын дөзеп, баянга ойнаар салымныг болган. Ак-Туругуң хөгжүм школазының баян клазында өөренип турар.

Композиторнуң чогаалдарының хөй кезии чиде бергени хомуданчыг. Ол дириг чорда, бир көрүлдө үезинде, ооң аялгазы-биле бижзэн ырыны чамдыктары мээни дээш ырылап турган-даа таварылгалар бар. Композитор боду шуут аайын тыппайн, мээң чогааткан аялгам деп-даа чугаалап турган. Мынчаар оорлаар чоруктарның база бар болуп турары элдептиг.

Сеткилимниң кыйгызындан бижзэн чагаамны доозуп ора, композитор боду номун үндүрүп чет-тикпейн барган-даа болза, өөреникчизи Томас Монгуштуң архивтен дилеп, чыып тургаш, чырык-че парлатканынга өөрүп четтирип, мөгейдивис.

Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

Херэзженнер шимчээшкени

ЭКИ-ЛЕ УЕЛЕР ТУРГАН

Херэзженнер шимчээшкениниң ажылынга 40 ажыг чылдар дур-гузунда киржип келдим. Ылаңгыя Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа шко-лазынга ажылдап тургаш, ажылым чеже-даа чай чок турда, партийжи даалга-биле совхозтуң херэзжен-нер чөвүлелиниң даргазы болуп, аныяктарның агиткультбригадасын удуртуп турдум.

Ынчан 3 чаш ажы-төлүмнү (хеймер-м Орланмаадыр безин 1 хар четпзэн) а баянмны автобуска ап алгаш, чын коданнарга, сизген бригадала-га концерттер көргүспүшөөн, шептеп анывыс ам-даа утундурбас. Эки-ле-ер турган, чонум ону ам-даа сактып алажыр.

Саян Сүт-Хөл кожуунуң чагырга-тазының социал политика талазы-би-ралакчызы албан-дужаалга ажылдай-теш, социал политика айтырылганын-га ааржыр 19 адырдан аңгыда, хөй-ле ниити организацияларының ажылын-туп-башкаарынга боттук дузаны че-ип, деткип ажылдап чораан мен.

Ылаңгыя Херэзженнер эвилелиниң, пар чөвүлелиниң (ынчан-на кожуунуң-ларының хуралынга кыйгырыгны хү-түп алгаш, ажылдап турдувус) ажылда-га, өг-бүлелерге солун хемчеглерни-биле чорудуп турган бис. Херэзжен-ортузунга ажылды ие-чаш, өг-бүлелер-арыгларын харыылап турган специа-л Аяна Кирилловна Монгуш удуртуп-ан.

Ынчан бистиң кожуунга херэзжен-туң саны эр улустан хөй болгаш эр ки-ер кылыр ажылдарны безин торулбайн-ып, кожуунуң социал-экономикиг күлдезинге үлүг-хуузу кирип, хөй-тиниң ажылдарына иденкейи улуг-у. Ооң чижээнге «Херэзжен чон бол-рынок», «Херэзжен кижиниң онзагай-чизи», «Амыдыралдың кадык омур-ин тургузары болгаш өг-бүлениң-кы байдалын экижидери», «Өг-бүлөгө-едилге-кижизидилге талазы-биле

дуза көргүзери» дээш өске-даа хемчег-лер, янзы-бүрү темаларга делгелгелер, мөөрейлер, журажылгалар, дискуссия-лар, «төгерик столдар», кезээлери суму, кожуун деңгелинге дээштиг, хөй киж-и киржилгелиг эрттирип турган бис. Бо-ла бүгү хемчеглерге сумуларның оралакчы-даргалары, социал педагогтар, социал-ажылдакчылар, культура ажылдакчыла-ры, эмчилер чогадыкчы чоруун көргүзүп, демниг ажылдап турдулар.

Амгы үеде Тываның херэзженнер эвилелиниң даргазы Людмила Кимовна Салчак чончу, удуртукчу, ада-иезиниң үлегерин алган болгаш активчи Пленум кежигүннеринге, кожууннарын херэзжен-нер чөвүлелдериниң ажылынга даянып, Ирина Шекпер-ооловнаның сөөлүндө чамдык кожууннарга ажылдавайн барган агиткварталдарның ажылын шимчеди бер-генин улуг назылыглар эскерип турар бис. Ол кончуг эки-дир. Ынчангаш моон-даа соңгаар Людмила Кимовнага ажыл-ижинге чедишкенин күзедим.

ШУУЛГАННЫН ШИИТПИРЛЕРИ-БИЛЕ

Делегейниң «Өг-бүлө болгаш херэз-женнер» федерациязы-биле кады-ажыл-дажылга кылып, 1997 чылда «Россияның көдээ херэзженнери» деп Бүгү-Россия акциязын чарлаан турган. Ынчангаш 1998 чылдың февраль 17-де Москвага Россияның херэзженнер эвилелиниң организаастааны Бүгү-Россияның көдээ херэзженнериниң шуулганы болган.

Ол чыышка Тыва Республиканың херэзженнер эвилелиниң даргазы Ири-на Шекпер-ооловна Очур киришкеш, Россияның херэзженнер эвилелиниң даргазы А.В. Федупованың хүлээп алыш-кынынга көдээде чурттап чоруур херэзжен-чоннуң белен эвес ажыл-амыдыралын, оларны дүвүредип чоруур айтырылгара

хамаарыштыр быжыг-туруштуун илередип чугаалаан. Оон кел-геш, ол шуулганын шийтирлеринге ха-маарыштыр улуг-ажылдарны Тываның херэзженнериниң ор-тузунга чорудуп тур-ган.

Ирина Шекпер-ооловнаның

ажылдап турган үелеринде ни-ти чуртка рынок экономиказының салдары-нарын айтырылганын тургузуп турган. Ынчан Дээди Хуралдың бирги кадынга өрзэллинге-даа, төп базаар чанынга ий-кабт бажының өрзэллинге-даа чон үзүлбес турган. Үнгөн-кирген чонга изиг чемин сал-ган, чөмөгөргөн турар, амыдыралы берге-байдалдыг чамдык херэзжен чонга идик-хеп аймаан безин ол үлөп берип турду.

КАЙГАМЧЫК ДАГДЫНЫКЧЫ

Республиканың херэзженнер эвиле-линден кожууннарга дагдыныкчыларны быжыглап турган. Бистиң Сүт-Хөл кожуун-ну херэзженнер эвилелиниң Пленум кежигүнү Валентина Максимовна Килчен харыылап тургаш, үнелеп четпес арга-дуржулгазының сүзүзүнүн биске дамчыдып берип, дузалажып турду.

Ол аныяк чылдарындан тура чырыткы-лыг амыдырал-чуртталгазының дыка хөй-чылдарын партия, советтер органнарынга салгалдарның келир үези дээш, төлөптии-биле ажылдап, күрүнө ажылындан аңгыда, хөй-ниитиниң ажылын, ылаңгыя херэзжен-чон, өг-бүлелер ортузунга ажылдарны ор-ганизаастаарына улуг үлүг-хуузу кирип-чораан болгаш ам-даа уламчылап чоруур хүндүткелдиг ава, кырган-ава. Ынчангаш республиканың чону, ылаңгыя авалар чону

дээш кезээде сагыш човап чоруур, зрес-дидим, кижизиг мөзү-бүдүштүг, ус-шевер, уран талантылыг дагдыныкчы, удуртукчу Валентина Максимовнага чоргаарланып чоруурлар.

Черле бодунуң үе-чергелеринден бүгү та-лазы-биле ылгалдыг уг-бавыс В.М. Килчен Кызыл хоорайда активчи, хөй-ниитичи аваларның би-рээзи. Ол «Хөгжүмчүнүң» үндезилекчилериниң би-рээзи, боду-биле дең хар-назылыг, Россия чергелиг хөй-хөй мөөрейлерниң тиилекчизи, хомустарның бүгү хевирлеринге ойнаар, алдар-ат-тыг хоочун башкы Анчымаа Сономовна Донгак-биле оркестрге мандолиннерин чараш-ла ойнаарлар болдур ийин. Ман-долиннерин каай тыртып кааш, мастер-класстар көргүзүп, дэзырадыр танцпай бээр, аныяктар ында-ла каар, сүмелекчи угбаларывыс эр хейлер. Анчымаа Со-номовна херэзженнер шимчээшкениниң хоочуну, Кызыл хоорайның дайынның бол-гаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң Пленум кежигүнү, хоорайның Хоочун-нар чөвүлелиниң чанында тургустун-ган «Хөгжүмчү» ансамблиниң база бир үндезилекчилериниң бирээзи.

А Валентина Максимовна хоюг, өткүт үнү-биле «Байлак чуртумну» ырлай бээр, чон магадап ханмас. Ол ыры-ны күүседип чораан алдарлыг артист, хүндүлүг Хүргүлөк Конгар сагындырар. Мындыг кайгамчык, амыдыралчы активчи туруштуг авалар, кырган авалар херэзжен-нер шимчээшкени-биле ажыл-ижин холбап чораан арга-дуржулгазын дамчыдып чо-рууру кончуг үнелиг. Оларның-биле кады хөй-ниити ажылын ам-даа деңге уламчы-лап чоруур дээш чоргаарланып чор мен.

Валентина ОНДАР,
херэзженнер шимчээшкениниң
хоочуну.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкени

Элезинниг Баян-Таламның Ээр-Хаваанга өскөн-төрзөн угбавыс Сара Чыргай-ооловна биле чествис Григорий Чүлдүмовичиниң эрге-часыг, тунгуш уруу — Тамара Григорьевна дуңмамга 2018 чылдың март-8 бүдүүзүнде йөрзэлдерим.

Бурган ава.

Кавайлында аваларга өпейлеткен
Карактарга шара чаштан көстүп өскөн.
Ханы чаңгыс төрөл аймаам салгалдары
Кажанда-даа уттундурбас чараштарын!
Ава чаяан өйлүг назын дүрүзе-даа
Аныяксың ол-ла олчаан омак-хөглүг.
Чаныңда ол чарылбазың ынак эжиң
Чаражыңны магададып чоруур-ла-дыр.
Өрге сүрүп өзүп келген оолчук-биле
Өзүңнүн ханын катчып чурттай бергеш,

Өвүрнүн Саглы суурда чурттап чоруур бистиң ававыс, күш-ажылдың хоочуну Марта Донгак-овна КУУЛАРНЫҢ март 8-те төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр Кызылда уруглары, күдзэлери байыр чедирип тур бис.

Кайгамчык чараш оранында
Калчан арты ажып кээрге,
Төнчү чок ховуларлыг Саглы суурда,
Ачам чурту Өвүр черде
Төрөл бөлүк кууларларның керни болуп,
Ажы-төлүң өглөп баштааш,
Аравыста арга-сүмөң берип чоруур

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ!

Билчитмаа Доржуевна АРАНЧАЛ 45 чыл дургузунда Бай-Тайга кожунунун эмнелгезиниң дүргөн дуза чедирер эмчизи болуп ажылдаан. Буянның эмчи — күш-ажылдың хоочуну, спорттун тергини, хүндүлүг бижикирнүн болгаш шаңналдарның эдилекчизи, хөй дуңмаларының

Өргэз өөңөр дөрү сыңмас ажы-төлдүг
Өшпес оттуг чулаңарның ачызы-дыр.
Күдзэм оолдун Ие төрзөн чаңы чараш
Хүлүмзүрген каткы-хөглүү киткеп чоруур.
Азар-шээр чок, чугаа-сооду төктүп турар
Аралашкан өөрлери санаттынмас.

Чеденги арт бедиин кырлап айызаткан
Черге дегбес, кожа баскан дуңмам, күдзэм.
Эргин ажыр өөренген эртем-билиин
Эң-не дээди ажилдарга бараалгаткан.
Изиг ыттуг Баян-Талам төрөл аймаа
Ие төрзөн кинин шыгжаан өгбелерниң
Ханы чаңгыс чараш кызы — дуңмам сеңзэ
Каң дег быжыг кадыкшылды күзеп каайн.

Чагыг: Салгалдарыңар альбомнарыңа бир
хоолгазын кадагалап, дараазында салгалдарга
белек кылдыр шыгжап, дамчыдып чоруурун
күзедим.

2018 чыл, февраль 22.

Сарыг-оол САНЧЫ.
Кызыл хоорай.

Ачы орден хавыяаның эдилекчизи
Чуртталгамда төөгүдө балаттынмас
Изим-дир сен, эргим авай.

Төрзөн чериң Бай-Тайганың Хемчик-Бажы
Төөгүдө артып калган Донгактарның ортун уруу.
Агып баткан арыг суглуг,
Аржаан болган Шивиливиз.
Арат чонну өөртүп чоруур, авам чурту
Ажы-төлдүң аразыңа
Ада-ие чүс-чүс чылда
Кеззэ мөңгө чурттаар болзун!

идегелдиг деткичизи, сүмелекчизи.

Март 8-те Б.Д. Аранчалдың төрүттүнгөн
хүнү, мугур харлаан байырлалы. Ийи дакпыр
байырлалын таварыштыр аңаа курлак чедир
мөгөйбишаан, быжыг кадыкшылды, өг-бүлезинге
аас-кежикти, өөрүшкүнү күзеп тур бис.

Тээлиде ажы-төлү, дуңмалары.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Чаа-Хольского
кожууна Республики Тыва извещает о возможности предостав-
ления в соответствии со ст. 39.18
Земельного кодекса РФ земельного
участка в аренду из категории зе-
мель населенных пунктов, распо-
ложенного по адресу: Российская
Федерация, Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь,
ул. Горная, дом 16, с общей пло-
щадью 999 кв. м. с кадастровым
№17:14:0101026:544, разрешенное
использование для индивидуаль-
ного жилищного строительства.

Лицам, заинтересованным в
предоставлении данного участка,
в течение тридцати дней со дня
опубликования и размещения на-
стоящего извещения, необходимо
подать письменное заявление о
намерении участвовать в аукционе
на право заключения договора
аренды земельного участка по
адресу: 668221, Республика Тыва,
Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь,
ул. Ленина, 8, отдела по земельным
и имущественным отношениям
администрации Чаа-Хольского ко-
жууна, тел. 8 (39443) 2-12-18.

Объявление

Контрольно-счетная палата муниципального района
«Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» объявляет
конкурс на замещение вакантной должности главного
специалиста.

Конкурс проводится среди граждан, подавших заявление
об участии в нем, при соблюдении условий, установленных
пунктами 1-5 статьи 16 Федерального закона «О муниципаль-
ной службе в Российской Федерации» от 02.03.2007 №25-ФЗ.

Требования к претенденту на замещение вакантной
должности главного специалиста: наличие высшего юри-
дического образования, стаж работы по направлению про-
фессиональной деятельности не менее одного года.

Документы принимаются в течение 21 дня со дня публи-
кации объявления в рабочие дни с 09.30 до 12.00 в здании
Администрации муниципального района «Бай-Тайгинский
кожуун Республики Тыва» по адресу: Бай-Тайгинский район,
с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, 2 этаж, каб. №211.

Контактный телефон (8-394-42) 2-13-19, 9232668925.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР

(Чедирилгелиг)

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ - 10 ХУУ

Харылзажыр телефону: 8-923-384-4084

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудумчузу,
бажың 28.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161719051537

солуннун сайтызы://shyn.ru / электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагбы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албан-ның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдар
торларының бодалдары редакцияның туру
дүшпөй барып болур. Айтылган саннары
өскө-даа фактылары, дыңдагылары дээш
боттары харылзалар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлапже дужаганы
график өзүтүр — 21.00, херек кырында — 15
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче

В. КӨК-ОЛАТТЫГ НАЦИОНАЛ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ТЕАТР

17 марта 18:00

Спешлалдыг чыгарылыш 15-жылдыгына СЫК-БЕЛГИ 2008-ж.

МЕТЕОРИТ NEW

12

ТЫВА
СЦЕНАДА
ОЙНА

Санкт-Пет

күрүнениң те
чүүлүнүн ак
зының 2003
доозукчулары
В. Көк-оол а
ционал хөг
театрынга а
нындан бээр
оюнга турас
байырлалын
чалап тур!

Национал
март 15-те 18
та «Артып ка
деп шиини, ма
18.00 шакта «M
new» деп ою
концертин көрү
бараалгадыр.
Билеттер т
кассасында: 2-

Садыг

«ЛАМРИМ»

Өөредилге хөрекселде-
ринден эгелээш бажың
иштин аштап арыглаар
барааннар дээш оон-даа
өскө херек чүүлдерни
садып турар.

ТЕРГИИН ЭКИ. ШИПИЛГЕЗИ ХӨЙ.

Ажылдаар шактары: (понеделниктен пятницага
08.00 шактан 18.00 шакка чедир.

Суббота, улуг-хүнде: 09.00 шактан 18.00 шакка чед

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, б
(Автомобильная, 3 дугаар школа чаны).

Санаторий-профилакторий
«СЕРЕБРЯНКА» в 1 квартале 2018 года
проводит отборы больных (после ин-
сульта) для медицинской реабилитации
в санатории.

График выездов:

- 6 марта — Тес-Хемская ЦКБ;
- 14 марта — Кызылская ЦКБ;
- 21 марта — Улуг-Хемская ММЦ;
- 28 марта — Дзун-Хемчикская ЦКБ.

Телефон для справок: 8 923 551 47189

Кадык камгалалының тергини, РФ-тиң алдарлыг з
инфекционист, дээди категорияның педиатр эмчизи

Александр Вениаминович МЕЗЕНЦЕВИЧ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республи
Баштың база Тыва Республиканың Чазаа ооң төрөлд
болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илгергейле
тинмес чидиргени кады үлежип тур.

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим, хүндүлүг ачавыс Кара-Кат Очур-оо
ООРЖАКТЫ сөөлгү оруунче үдежип, ажыг-шүжүүвүстү
үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны биске че
Тываның культура болгаш спорт талазы-биле яамыларынга,
хоорайның мериязынга, Тываның бирги Президентизи Шер
Дизижилович Ооржакка база ооң өг-бүлезинге, культура
спорттун хоочуннарынга, ырак-чооктан келген төрөлдөрү
кудаларывыска, кожаларывыска, ажы-төлүнүн эш-өөрүнге,
классчыларынга күдүк базып мөгөйдивис.

Ачавыстың хөглүг, чугаакыр, сагыш човаачал омур-хевир

мөңгөдө бистиң-биле артар.

Өөнүн ишти, ажы-төлү, уйнуктары